

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ | ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΜΕΝΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Ταξίδια στο Αιγαίο με πλοηγό την Ιστορία

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευγενία Δρακοπούλου – Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΑΘΗΝΑ 2015

Ταξίδια στο Αιγαίο

με πλοηγό την Ιστορία

© ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλέφωνο: (+30) 210 7273554,
Τηλεομοιοτυπία: 210 7246212
Ηλεκτρονική διεύθυνση: iee@eie.gr

ISBN 978-960-9538-30-5
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / ΕΙΕ

ISBN 978-618-81781-0-6
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΜΕΝΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ | ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΜΕΝΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Ταξίδια στο Αιγαίο με πλοηγό την Ιστορία

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευγενία Δρακοπούλου – Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΑΘΗΝΑ 2015

Θεσσαλονίκη

Βόλος

Πειραιάς

Ναύπλιο

Σύρος

Μύκονος

Πάρος

Μήλος

Σαντορίνη

Χανιά

Ρέθυμνο

Ηράκλειο

Μυτιλήνη

Χίος

Πάτμος

Νάξος

Κως

Ρόδος

ΑΙΓΑΙΟ
ΠΕΛΑΓΟΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<i>Πρόλογοι</i>	
Γιώργος Ανωμερίτης	9
Ταξιάρχης Κόλιας	11
<i>Εισαγωγικό Σημείωμα</i>	
Ευγενία Δρακοπούλου – Δημήτρης Δημητρόπουλος	13
<i>Άγγελος Χανιώτης</i>	
Πειραιάς. Ένας έμπορος από την Κύπρο φτάνει στον Πειραιά του Περικλή	17
<i>Ευτυχία Δ. Λιάτα</i>	
Ναύπλιο. Ανάπλι: καστροπολιτεία-ζωγραφιά, τραγούδι κι ιστορία	31
<i>Κώστας Γ. Τσικνάκης</i>	
Χανιά. Το δίλημμα	47
<i>Ευγενία Δρακοπούλου</i>	
Ρέθυμνο. Ένα εργαστήριο ζωγράφων στα τέλη του 16ου αιώνα	61
<i>Αγγελική Πανοπούλου</i>	
Ηράκλειο. Ο αρμιράλιος	73
<i>Άννα Μιχαλίδου</i>	
Σαντορίνη. Το όνειρο του Επιφάνη από τη Σαντορίνη	85
<i>Δημήτρης Δημητρόπουλος</i>	
Μύκονος. Στη Μύκονο, την αυγή του 18ου αιώνα	97

Γιώργος Ανωμερίτης Νάξος. Η άφιξη της κόρης του Ηγεμόνα στο λιμάνι της Νάξου και οι γάμοι της στο Κάστρο	107
Χρήστος Λούκος Σύρος. Ημέρες εξέγερσης στην Ερμούπολη της Σύρου (1862)	123
Μαρίνα Λουκάκη Πάρος. Η ερημίτισσα	139
Ευγενία Δρακοπούλου Μήλος. Η Μαρίτσα της Μήλου	149
Ευθύμιος Νικολαΐδης Ρόδος. Ιστορία ενός ναυαγίου	163
Χαρίκλεια Παπαγεωργιάδου Κως. Casa Romana	175
Ζήσης Μελισσάκης Πάτμος. Ό βλέπεις γράψον εις βιβλίον	187
Αικατερίνη Δερμιτζάκη Χίος. Χιώτικες αναμνήσεις	201
Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης Μυτιλήνη. Ο τελευταίος Γατελούζος θυμάται	215
Ντίνα Μουστάνη Βόλος. Η υποδοχή του Βασιλιά	227
Αναστασία Τούρτα Θεσσαλονίκη. Στιγμές από τη ζωή στη Θεσσαλονίκη στα μέσα Σεπτεμβρίου του έτους 1353 μ.Χ.	239
Οι συνεργάτες του τόμου	253

Πρόλογος

του Προέδρου και Διευθύνοντος Συμβούλου του ΟΛΠ Α.Ε.

Το 2015 είναι μια σημαντική χρονιά για το Λιμάνι του Πειραιά, τα λιμάνια του ελληνικού λιμενικού συστήματος και την πρωτοπόρα στην παγκόσμια σκηνή ελληνική ναυτιλία. Πρώτον, γιατί θα εορτασθεί στον Πειραιά η Ευρωπαϊκή Ημέρα Ναυτιλίας και δεύτερον, γιατί θα συνέλθει η Γενική Συνέλευση και το ετήσιο Συνέδριο του Οργανισμού Λιμένων Ευρώπης (ESPO), επίσης στον Πειραιά.

Τα λιμάνια είναι μηχανές ανάπτυξης για την οικονομία κάθε χώρας και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη μεγέθυνση της ευρωπαϊκής οικονομίας, αφού οι θαλάσσιες μεταφορές από και προς την Ευρώπη από τρίτες χώρες διεξάγονται κατά 90% με μεταφορικό μέσο το πλοίο.

Από τα αρχαία χρόνια τα λιμάνια υπήρξαν χώροι πολλαπλών δραστηριοτήτων και γύρω από αυτά ορθώθηκαν σημαντικές πόλεις. Δεν είναι τυχαίο, ότι όλες οι μεγάλες πόλεις της παγκόσμιας ιστορίας οικοδομήθηκαν στις όχθες ποταμών και στις 16 ακτές θαλασσών, προσδίδοντας μέσα από τις μεταφορές και το εμπόριο δύναμη και ισχύ σε πόλεις και κράτη.

Τα λιμάνια όμως υπήρξαν και φορείς πολιτισμού με πολυπολιτιστικά χαρακτηριστικά, αφού η λειτουργία τους και τα πλοία που εξυπηρετούσαν στηριζόντουσαν στη μίξη πολλών εθνοτήτων, θρησκειών και γνώσεων.

Τα λιμάνια υπήρξαν οι ανοιχτές πύλες για την είσοδο και την έξοδο όχι μόνο εμπορευμάτων, αλλά και νέων ιδεών. Η ναυτική τεχνολογία, η θαλασσοπορία και η χαρτογραφία υπήρξαν από τις πρώτες επιστήμες, παράλληλα με την ανάπτυξη των μαθηματικών και της αστρονομίας, που ενίσχυσαν τη ναυσιπλοΐα.

Σήμερα που οι αρχές της ανταγωνιστικότητας, της διαφάνειας, της προστασίας του περιβάλλοντος, της ασφάλειας και της ποιότητας υπηρεσιών κυριαρχούν, στις ευρωπαϊκές λιμενικές πολιτικές οφείλουμε, μαζί με την εταιρική κοινωνική ευθύνη και το σεβασμό στις αυτοδιοικητικές αρχές των

επιλιμένιων πόλεων, να προωθήσουμε τον πολιτισμό και τις πολιτιστικές δραστηριότητες μέσα στους χερσαίους χώρους των λιμανιών.

Στα βιβλία αυτά, με τίτλο «Ταξίδια στο Αιγαίο και το Ιόνιο με πλοηγό την Ιστορία», τα οποία εκδίδονται με αφορμή τα δύο προαναφερθέντα γεγονότα, το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του ΕΙΕ προετοίμασε με τη συνήθη του υπευθυνότητα, ένα υπέροχο ταξίδι μύθων και γεγονότων στα λιμάνια της χώρας. Για να υποδειχθεί για μια ακόμα φορά ο διαχρονικός ιστορικός τους ρόλος στην ανάπτυξη και τον πολιτισμό της χώρας.

Γιώργος Ανωμερίτης

Πρόλογος

του Διευθυντή του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών

Ο κορμός της Ελληνικής Χερσονήσου και τα νησιά του αρχιπελάγους προς Ανατολάς και εκείνα του Ιονίου προς Δυσμάς, που τον περιβάλλουν, διαθέτουν ένα μεγάλο αριθμό λιμένων, οι οποίοι από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα διαδραματίζουν έναν σημαντικότερο ρόλο στη διακίνηση ανθρώπων, αγαθών, ιδεών και γενικότερα του πολιτισμού.

Η ενασχόληση με την Ιστορία των ελληνικών λιμανιών αποτελεί συναμά μελέτη ενός από τους αρχαιότερους πολιτισμούς. Η επίσκεψη και μόνο στα ηπειρωτικά ή νησιωτικά λιμάνια διεγείρει το ενδιαφέρον για την αναζήτηση του παρελθόντος τους, για την παρακολούθηση της εξέλιξής τους στο διάβα των αιώνων.

Το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, ο κυριότερος φορέας οργανωμένης και στοχευμένης ιστορικής έρευνας της χώρας, το οποίο προήλθε από την προ διετίας συνένωση των τριών καθιερωμένων Ινστιτούτων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Βυζαντινών Ερευνών και Νεοελληνικών Ερευνών), στο πλαίσιο της πολιτικής του –παράλληλα προς το κυρίως έργο του και μέσω αυτού– να προσεγγίζει την ευρύτερη κοινωνία, ανέλαβε ευχαρίστως τον ρόλο του πλοηγού στην Ιστορία των ελληνικών λιμανιών.

Γνωρίζοντας το ειδικό ενδιαφέρον για τον πολιτισμό του Προέδρου και Διευθύνοντος Συμβούλου του Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς, κυρίου Πώργου Ανωμερίτη, το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών πρότεινε την έκδοση δύο τόμων αφιερωμένων αντιστοίχως στα λιμάνια του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους. Η κυρία Ευγενία Δρακοπούλου, διευθύντρια ερευνών του Ινστιτούτου μας, που είχε και την αρχική ιδέα, σε συνεργασία με τον διευθυντή ερευνών του ίδιου Ινστιτούτου κύριο Δημήτρη Δημητρόπουλο, συγκρότησαν ομάδα επιστημόνων, ιστορικών, φιλολόγων και αρχαιολόγων, για τη συγγραφή των κειμένων. Η προέλευσή τους όχι μόνο από το

ΠΕ αλλά και από τα Πανεπιστήμια και τις Εφορείες Αρχαιοτήτων της χώρας εξασφαλίζει τόσο τη διαχρονικότητα όσο και την πολυθεματικότητα. Τα κείμενα αυτά απευθύνονται με πρωτότυπο και εύληπτο τρόπο σε ένα ευρύτερο κοινό που επισκέπτεται τα ελληνικά λιμάνια και συνδυάζουν την τεκμηριωμένη ιστορική γνώση με την ελεύθερη αφήγηση και τη λογοτεχνική έμπνευση.

Ελπίζουμε ότι ο ανά χείρας τόμος θα αποτελέσει έναν *συνέκδημο* του ταξιδιώτη.

Ταξιάρχης Κόλιας

Εισαγωγικό σημείωμα

Η Ιστορία, που συνέβη, και η μυθοπλασία ως Ιστορία, που θα μπορούσε να είχε συμβεί, πρωταγωνιστούν στον τόμο αυτό. Δεκαοκτώ προορισμοί – δεκαοκτώ πραγματικές ιστορίες ή μυθοπλασίες για τα λιμάνια του Αιγαίου, που στη σύγχρονη εποχή συνιστούν τους χώρους υποδοχής των ταξιδιωτών, τις ανοικτές πύλες εισόδου στις φυσικές ομορφιές, στα προϊόντα, στον πολιτισμό, στην ιστορία του τόπου.

Ο νησιωτικός χώρος του Αιγαίου και τα γειτονικά παράλια σχηματίζουν μια γεωγραφική ενότητα που ορίζεται από τη θάλασσα. Κύριο γνώρισμά της είναι η κατάτμηση σε δεκάδες μικρά ή μεγάλα κατοικημένα νησιά και εκατοντάδες νησίδες ή ακατοίκητες βραχονησίδες αλλά και σε πόλεις και παράκτιους οικισμούς, απολήξεις της ηπειρωτικής ενδοχώρας, των οποίων η επικοινωνία επί αιώνες διεξαγόταν προνομιακά με πλοία. Η ιστορία των κατοίκων του Αιγαίου είναι ένας διαρκής αγώνας να δαμάσουν τη γεωγραφία, να υπερνικήσουν τα εμπόδια που θέτει η θάλασσα, να μετατρέψουν τη δυσκολία σε δύναμη, επικοινωνία, πλούτο.

Πέρα από τα γενικά γνωρίσματα της νησιωτικότητας, οι ιστορικές τύχες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε νησιού, όπως το γεωφυσικό ανάγλυφο, το μέγεθος ή η απόσταση από τις γειτονικές ηπειρωτικές ακτές, αποτέλεσαν σταθερές ζωής που επηρέασαν καθοριστικά την οικιστική συγκρότηση, την κοινωνική διάρθρωση και το οικονομικό πλαίσιο λειτουργίας των νησιωτικών και των παράκτιων κοινωνιών. Στο περιβάλλον αυτό τα λιμάνια, οι οργανωμένες δηλαδή εγκαταστάσεις ελλιμενισμού σε κάποιες μεγάλες πόλεις, αλλά και οι μικρές σκάλες με τις πρόχειρες αποθήκες, τα λιγοστά σπίτια και τη φτωχική υποδομή ή ακόμη και οι υπήνεμοι όρμοι όπου αγκυροβολούσαν τα ιστιοφόρα, σχημάτισαν ένα αόρατο αλλά ισχυρό δίκτυο επικοινωνιών και επαφών και ένα βασικό συντελεστή οικονομικής ανάπτυξης.

Αναζητώντας την ιστορία, όχι ως διαδοχική αφήγηση γεγονότων και εποχών αλλά ως αστραπιαίο φωτισμό σημαντικών ή και άσημων στιγμών

από την ιστορική διαδρομή συγκεκριμένων τόπων, ξεκινήσαμε αυτό το εγχείρημα. Όσον αφορά το ύφος γραφής και τον τρόπο προσέγγισης των τόπων επιχειρήθηκε ένα πείραμα. Ζητήθηκε από τους συγγραφείς να επιλέξουν ένα θέμα αγκιστρωμένο σε έναν τόπο-λιμάνι και να αφηγηθούν μία ιστορία· να αναπλάσουν δηλαδή ένα περιστατικό της «μεγάλης» ή της «μικρής» ιστορίας, όπως εκείνοι θα το θεωρούσαν πιο ελκυστικό και πρόσφορο –χρησιμοποιώντας δηλαδή την παραδοσιακή ιστοριογραφική αφήγηση ή τη μυθοπλασία– με τη δέσμευση όμως της επιστημονικής εγκυρότητας και τεκμηρίωσης.

Η απόφασή μας να σεβαστούμε τις προτιμήσεις των συγγραφέων, όχι μόνο ως προς το ύφος και την αμεσότητα της αφήγησης, αλλά και ως προς την ορθογραφία και τη στίξη, τον τρόπο της βιβλιογραφικής τεκμηρίωσης και της εικονογράφησης, κρίθηκε επιβεβλημένη, αφού για όλους μας η προσπάθεια αυτή ήταν ένα πείραμα που απαιτούσε ελευθερία επιλογών.

Πάντως, απώτερος στόχος της απόπειρας αυτής δεν ήταν τόσο να πλουτίσει ο αναγνώστης τις εγκυκλοπαιδικές του γνώσεις, όσο να οσμιστεί «ζωντανές» στιγμές του παρελθόντος, να πάρει κάτι από την αύρα μιας εποχής, ιδιαίτερα μάλιστα αν τυχόν ο τόμος τον συνοδεύει κατά τη διάρκεια μιας περιήγησής του στο Αιγαίο. Για το λόγο αυτό, το χρονικό ανάπτυγμα των κειμένων, που φιλοξενούνται, επιδιώχθηκε να καλύπτει τη μακρά διάρκεια, από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι τα πιο πρόσφατα και η ανάπτυξη στο χώρο να ακολουθεί τα λιμάνια, τόπους επίσκεψης των σημερινών ταξιδιωτών.

Μιλήσαμε προηγουμένως για μια έκδοση πειραματική στη σύλληψή της, στοιχείο που αύξανε το ρίσκο ενός εγχειρήματος, που ούτως ή άλλως είχε ιδιοτυπίες: απαιτούσε τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού επιστημόνων διαφορετικών εξειδικεύσεων αλλά και τη συνεργασία ενός δημόσιου ερευνητικού φορέα με μια μεγάλη Ανώνυμη Εταιρεία, σε ένα κοινό πρόγραμμα αμοιβαίου ενδιαφέροντος. Η άριστη συνεργασία που υπήρξε πιστεύουμε ότι είναι μια απτή απόδειξη ότι οι συνέργειες ερευνητικών ιδρυμάτων και επιχειρήσεων είναι εφικτές και παραγωγικές, ακόμη και στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών, οι οποίες συχνά με ασύγγνωστη ελαφρότητα εγκαλούνται ως οικονομικά «μη επωφελείς». Ιδιαίτερα μάλιστα επιχειρήσεις, όπως ο Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς, που εκ της θέσης τους και του μεγέθους τους παίζουν καίριο δημόσιο ρόλο, μπορούν να αναλάβουν την ευθύνη παρεμβάσεων, που ενδεχομένως δεν έχουν ως αποτέλεσμα το άμεσο οικονομικό κέρδος, αλλά

επενδύουν σε πιο μακροπρόθεσμες παρεμβάσεις, ικανές να συνδράμουν ευρύτερα στην ποιοτική αναβάθμιση των προσφερόμενων υπηρεσιών.

Το τελικό αποτέλεσμα θα το κρίνει βεβαίως ο αναγνώστης. Εμείς από την πλευρά μας οφείλουμε να αποδώσουμε και από εδώ τις οφειλόμενες –πολλές και σε πολλούς– ευχαριστίες, σε όσους με τη συμβολή τους επέτρεψαν να υλοποιηθεί η έκδοση, σε διάστημα μόλις δώδεκα μηνών.

Καταρχήν οφείλουμε θερμές ευχαριστίες στον Πρόεδρο και Διευθύνοντα Σύμβουλο του Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς Α.Ε. κ. Γιώργο Ανωμερίτη, που παράλληλα με τη μακρά θητεία του στην πολιτική και στη διοίκηση μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών οργανισμών, αγαπά την ιστορία και έχει συγγράψει πολυάριθμες μελέτες, ιδιαίτερα για την πατρίδα του, τις Κυκλάδες. Η άμεση αποδοχή της πρότασης, η ταχύτατη διεκπεραίωση και η ενεργή αλλά διακριτική συμμετοχή του σε όλη τη διάρκεια του έργου υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για την εκκίνηση και την ολοκλήρωσή του. Ευχαριστίες οφείλουμε επίσης για την άριστη συνεργασία στις διοικητικές υπηρεσίες του ΟΛΠ και στον υπεύθυνο του ιστορικού αρχείου του Μανώλη Γεωργουδάκη.

Εξαιρετικά θετική υπήρξε η υποδοχή του έργου και από τον δικό μας φορέα, το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ευχαριστούμε λοιπόν καταρχήν θερμά τον Διευθυντή του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών καθηγητή Ταξίαρχη Κόλια που αγκάλιασε το έργο και το ενέταξε στις δραστηριότητες του Ινστιτούτου. Ευχαριστίες οφείλουμε ακόμη για τη στήριξή τους στον Διευθυντή και Πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου του Ε.Ι.Ε. δρ. Βασίλειο Γρηγορίου και στις διοικητικές υπηρεσίες του Ιδρύματος, ειδικά στη Διευθύντρια Κεντρικής Διοίκησης Ιωάννα Πετροχείλου. Θερμά ευχαριστούμε επίσης τη συνάδελφο Ουρανία Πολυκανδριώτη για την ουσιαστική συμβολή της στην έκδοση. Η Κατερίνα Δέδε υπήρξε πολλαπλά συμπαραστάτης· εξάλλου, η «ιστορία» της για το Κατάκολο, την οποία αυθόρμητα μας διηγήθηκε ένα μεσημέρι που αυτοσχεδιάζαμε, ψάχνοντας πυξίδα για τα «ταξίδια στο Αιγαίο και στο Ιόνιο», μας έπεισε να ξεκινήσουμε· η Κωνσταντίνα Σιμωνετάτου συνέβαλε με προθυμία και υπομονή στην τυπογραφική εμφάνιση της ελληνικής και της αγγλικής έκδοσης· η Δήμητρα Πελεκάνου σχεδίασε τη μακέτα του εξωφύλλου, η Φιλίππα Χορόζη ανέλαβε τη γραμματειακή υποστήριξη και η Εύη Δελλή την επιμέλεια της αγγλικής έκδοσης· έχουν και από εδώ τις ευχαριστίες μας. Η παράλληλη μετάφραση των κειμένων στα αγγλικά, προς χρήση των ξένων επισκεπτών των νησιών του

Αιγαίου, είχε τις δικές της απαιτήσεις. Η κυρία **Deborah Brown Καζάζη**, δόκιμη μεταφράστρια ιστορικών και αρχαιολογικών κειμένων, έφερε εις πέρας με ιδιαίτερο ενθουσιασμό το δύσκολο εγχείρημα. Την ευχαριστούμε θερμά για την άριστη συνεργασία, καθώς και τον Φάνη Ρήγα, που προθυμοποιήθηκε να μας συνδράμει στην παραβολή των ελληνικών και αγγλικών κειμένων.

Ευχαριστούμε ακόμη την Εθνική Πινακοθήκη της Ελλάδος για την παραχώρηση της φωτογραφίας του πίνακα του Βασιλείου Χατζή, και τις κατά τόπους Εφορείες Αρχαιοτήτων για την πάντα πρόθυμη ανταπόκριση στην αναζήτηση φωτογραφικού υλικού. Ξεχωριστές ευχαριστίες στον Κωνσταντίνο Μπάνη για το πρωτότυπο σχέδιο που συνοδεύει την «ιστορία» της Κω, και στους Μιχάλη Ανδριανάκη, Δημήτρη Γεωργόπουλο, Αριστέα Γρατσέα, Ζήση Μελισσάκη, Ασπασία Παπαδάκη, Γρηγόρη Μαρτάκη, Μάχη Μαρούδα, Λεμονιά Χανάκη και Αθηνά Χατζηδημητρίου για τις φωτογραφίες των Χανίων, του Ναυπλίου, του Ηρακλείου, της Σύρου, του Ρεθύμνου, της Πάρου, της Μήλου και της Μυκόνου.

Θα κλείσουμε το σημείωμα αυτό με την έκφραση ελικρινών από καρδιάς ευχαριστιών στους συγγραφείς, που μας εμπιστεύτηκαν τα κείμενά τους: τον Γιώργο Ανωμερίτη, την Κατερίνα Δερμιτζάκη, την Ευτυχία Λιάτα, τη Μαρίνα Λουκάκη, τον Χρήστο Λούκο, τον Ζήση Μελισσάκη, ο οποίος πρόθυμα μας διέθεσε και το πλούσιο φωτογραφικό του αρχείο, τον Παναγιώτη Μιχαηλάρη, την Άννη Μιχαηλίδου, την Ντίνα Μουστάνη, τον Θύμιο Νικολαΐδη, την Αγγελική Πανοπούλου, τη Χαρίκλεια Παπαγεωργιάδου, την Αναστασία Τούρτα, τον Κώστα Τσικνάκη και τον Άγγελο Χανιώτη. Καθένας τους ανταποκρίθηκε στα αυστηρά χρονικά περιθώρια, που έθεταν οι συμβατικές υποχρεώσεις του ιδιότυπου αυτού έργου, και δούλεψε με κέφι, δημιουργικότητα και φαντασία, για ένα εκδοτικό εγχείρημα, που απαιτούσε από όλους μας να υπερβούμε αλλά και ταυτόχρονα να διαφυλάξουμε την επιστημονική αυστηρότητα· να αφηγηθούμε, με τον τρόπο που οι πηγές μας αντανakλούν, περιστατικά, φαινόμενα, τρόπους σκέψεις και κοινωνικές συνθήκες στα λιμάνια του Αιγαίου.

Ευγενία Δρακοπούλου – Δημήτρης Δημητρόπουλος

Πάτμος

“Ο βλέπεις γράψον εἰς βιβλίον

(Ὅσα βλέπεις, γράψε τα σε ἓνα βιβλίον· Ἀποκάλυψη 1:11)

Δύο αφιερωτήρια σημειώματα γραμμένα σε χειρόγραφους κώδικες της μονής Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου τον 12ο αι. και λίγα φύλλα από μία καταγραφή βιβλίων, που σώθηκαν τυχαία χάρη σε έναν βιβλιοδέτη του 18ου αιώνα, αποτελούν τη βάση για τη διήγηση που ακολουθεί.

Τον Ιούνιο του έτους 1180 μ.Χ. (ή αλλιώς του 6688, σύμφωνα με το χρονολογικό σύστημα των Βυζαντινών, που είχε σαν αρχή τη δημιουργία του κόσμου) ο ηλικιωμένος λόγιος μοναχός Νείλος, καθηγούμενος της μονής Αρταμίτου της Ρόδου, προσφέρει στη μονή Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου δύο χειρόγραφα που έγραψε μόνος του. Έχει περάσει περίπου ένας αιώνας από την ίδρυση της μονής της Πάτμου από τον όσιο Χριστόδουλο (1088 μ.Χ.) και παρά τις επιδρομές –Τούρκων στην αρχή, Σαρακηνών από την Ισπανία και διαφόρων πειρατών στη συνέχεια–, η αδελφότητα είναι ισχυρή, αριθμεί εκατόν πενήντα περίπου μοναχούς, κατέχει προνόμια και φορολογικές απαλλαγές παραχωρημένες από τον βυζαντινό αυτοκράτορα και παρουσιάζει αξιόλογη πνευματική ακμή, την οποία μαρτυρεί η μέχρι σήμερα πλουσιότατη βιβλιοθήκη της.

Το παραπάνω περιστατικό και η επιμελής οργάνωση της διάσπησης για τα λαμπρά της χειρόγραφα βυζαντινής αυτής βιβλιοθήκης –οργάνωση γνωστή ήδη από τα πρώτα έτη της ύπαρξής της– στάθηκαν αφορμή για την ανασύνθεση μερικών στιγμών από τη ζωή ενός μορφωμένου μοναχού αντιγραφέα κωδίκων. Όλα τα περιστατικά εκτυλίσσονται μέσα στην περιτειχισμένη από κάστρο μονή, και συγκεκριμένα σε βασικούς της χώρους που μέχρι σήμερα παραμένουν σχεδόν ίδιοι: στο ενσωματωμένο στο καθολικό παρεκκλήσιο του οσίου Χριστοδούλου, κτισμένο μετά τον θάνατό του (1093 μ.Χ.) για να στεγάσει τη μαρμάρινη

σαρκοφάγο του· στην παρακείμενη μακρόστενη τράπεζα, κτίσμα της ίδιας εποχής, με τα δύο κτιστά μαρμάρινα τραπέζια που χρησιμοποιούνται ακόμη για τα γεύματα των μοναχών· και βεβαίως στη βιβλιοθήκη, της οποίας ο αρχικός πυρήνας ήταν τα βιβλία του ίδιου του οσίου Χριστοδούλου, αλλά η ακριβής αρχική θέση της παραμένει άγνωστη, αν και από τον 16ο τουλάχιστον αιώνα έως πρόσφατα βρισκόταν επάνω από τον νάρθηκα του καθολικού.

Το τελευταίο επεισόδιο της ιστορίας τοποθετείται γύρω στα 1750, στα χρόνια της τουρκικής κατοχής, σε μια εποχή που κτήσεις του μοναστηριού (τα «μετόχια») υπάρχουν σε ολόκληρο το Αιγαίο και το Ιόνιο, αλλά και μακρύτερα μέχρι τη σημερινή Ρουμανία και τη Γεωργία. Παρά τις δυσχέρειες, η μονή γνωρίζει περιόδους ακμής και από το 1713 συμβάλλει στην εκπαίδευση με την ίδρυση της Πατμιάδας Σχολής, η οποία συνεχίζει να λειτουργεί έως τις μέρες μας.

Ιούνιος 1180 μ.Χ.

Η αυγή τον Ιούνιο είναι γλυκύτερη. Ο ήλιος ξεπροβάλλει από πολύ νωρίς στον καθαρό ορίζοντα φωτίζοντας τη γαλήνια, μετά την αναστάτωση της Άνοιξης, πλάση και χαρίζοντας ηρεμία σε όποιον δόθηκε ποτέ η ευλογία να ανακαλύψει τη μαγική ετούτη στιγμή.

Κι όμως ο Νείλος αδιαφορούσε. Είχε στρέψει τη γέρικη πλάτη του στην ανατολή, στεκόμενος στην απέναντι πλευρά του καταστρώματος και προσηλωμένος στον ορεινό όγκο του νησιού, που είχε αρχίσει να αχνοφαίνεται. Το πλοίο της μονής, φορτωμένο με κάθε λογής αγαθά, από ώρα έπλεε κοντά στα παράλια της Πάτμου και με το πρώτο φως ο Νείλος μπορούσε πια να διακρίνει ψηλά στην κορυφή αυτό που τόσο καιρό ανυπομονούσε να αντικρύσει: το επιβλητικό φρούριο της μονής με τα λιγοστά σπίτια γύρω του· το φρούριο που με τόσο ζήλο είχε ξεκινήσει να κτίζει ο όσιος Χριστόδουλος έναν αιώνα περίπου νωρίτερα, για να προστατεύει το ίδρυμά του, αλλά άφησε στη μέση, όταν κάτω από την πίεση της επιδρομής των Τούρκων αναγκάστηκε να καταφύγει στην Εύβοια, και ολοκληρώθηκε αργότερα.

«Θεός χωρές σε κυρ Χριστόδουλε», ψέλλισε. «Εσύ άφησες ατελές το καστέλλιον και εγώ την απογραφή. Εσύ όμως έστησες ένα τρανό μοναστήρι, εγώ

μόλις δυο *βιβλιδάρια*, που φέρνω να του τα αφιερώσω. Όσιος εσύ, αμαρτωλός *χωρικογράφος*¹ εγώ, κι ας με λένε καθηγούμενο, και μάλιστα στη μονή του *υιού της βροντής*², όπως και εσένα».

Πράγματι, ο Νείλος δεν ήταν ένας οποιοσδήποτε μοναχός. Καλλιγράφος, αν και όχι από τους ονομαστούς στον καιρό του –κάθε άλλο-, κατείχε επίσης αξιόλογη παιδεία και βεβαίως τύγχανε καθηγούμενος της παλαιάς μονής Ιωάννου του Θεολόγου Αρταμίτη στη Ρόδο, που δεν είχε καθόλου ασημαντή βιβλιοθήκη. Και όμως, προσεγγίζοντας τώρα στη μονή του *ηγαπημένου μαθητή*³ στην Πάτμο, ένωθε μικρός και ασημαντος, όπως τότε, εξήντα έτη νωρίτερα, όταν πολύ νέος ακόμη ήλθε εδώ, ξεριζωμένος από τα Πάταρα της Λυκίας, έλαβε τη μοναχική κουρά του και παρέμεινε για πάνω από μία δεκαετία, υπηρετώντας το κοινόβιο σε διάφορα διακονήματα, *γραμματικός* κυρίως, αλλά περιστασιακά και ως *εργοχειράριος*⁴, και μάλιστα καλλιγράφος, αν και αποτυχημένος. Έτσι τουλάχιστον ένωθε, κι αυτό τον πονούσε.

Εξήντα περίπου χρόνια πιο πριν

— Νείλε, το έργο δεν σηκώνει αναβολή, αλλά δεν επιτρέπονται και προχειρότητες. Ο όσιος μας το έγγραψε ξεκάθαρα πριν *κοιμηθεί*⁵, «ο εκκλησιάρχης τα βιβλία οφείλει μετά απογραφής παραλαμβάνειν»⁶, και εμείς δεν έχουμε κάνει ακόμη τίποτε. Εκείνος έδωσε τόσον αγώνα για να τα φέρει από το Λάτρος μέχρι την Πάτμο –εσύ, δε, θα ξέρεις καλά πόσο εύκολα σώζεις βιβλία την ώρα που νιώθεις τον Τούρκο πίσω σου⁷–φρόντισε και να τα καταγράψει, όμως

1. Γραφέας χωρίς καμία πείρα.

2. Ως «υιοί της βροντής» χαρακτηρίζονται στην Καινή Διαθήκη (Μάρκ. 3:17) οι μαθητές του Χριστού Ιάκωβος και Ιωάννης, λόγω του απότομου χαρακτήρα τους.

3. Δηλαδή του ευαγγελιστή Ιωάννη (ή αλλιώς Ιωάννη του Θεολόγου), ο οποίος στην Καινή Διαθήκη χαρακτηρίζεται ως ο μαθητής που αγαπούσε ο Χριστός (βλ. Ιω. 19:26). Ο Ιωάννης έφθασε εξόριστος από την Έφεσο στην Πάτμο το 95 μ.Χ., όπου συνέγραψε το βιβλίο της Αποκάλυψης και εκχριστιάνισε τους κατοίκους της. Για να τον τιμήσει ο όσιος Χριστόδουλος ίδρυσε στο νησί το 1088 τη μονή του αγίου Ιωάννου.

4. Εργοχειράριοι καλούνταν οι μοναχοί που ασκούσαν κάποια χειρωνακτική εργασία (*εργόχειρο*) κερδίζοντας χρήματα, τα οποία παρέδιδαν στη μονή τους.

5. Δηλαδή πριν πεθάνει.

6. Ο εκκλησιάρχης οφείλει να καταγράφει τα βιβλία που παραλαμβάνει από τους προκατόχους του. Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα πρόσωπα σε μια βυζαντινή μονή.

7. Δηλαδή την ώρα που σε καταδιώκουν οι Τούρκοι. Αναφορά στις επιδρομές των Σελτζούκων Τούρκων, που στο δεύτερο μισό του 11ου αι. είχαν επεκταθεί σε πολλές περιοχές της Μικράς Ασίας, όπως το Λάτρος, αλλά προφανώς και τα Πάταρα της Λυκίας.

τώρα γινήκανε πολύ περισσότερα. Άλλωστε τόσα χρόνια πάνε από τότε που προστέθηκαν και αυτά του γέροντα κυρ Ιωσήφ του Ιασίτη, για να μην πω για εκείνα που είχαν σκορπίσει και βρέθηκαν στο κελλί του παλιού οικονόμου, όταν *εξεμέτρησε τα του βίου*⁸ και το αδειάσαμε. Τα έγραψαν τότε όλα όπως-όπως και έκτοτε τίποτε. Οφείλουμε μία κανονική και με τάξη καταγραφή σε ένα *καλόγραφο* βιβλίο, όπως ταιριάζει σε ένα μοναστήρι σαν το δικό μας, που δεν προσπαθεί μόνο να επιβιώσει, αλλά και να γίνει ονομαστό.

— *Ευλόγησον*, κυρ Σάββα· εσύ είσαι εκκλησιάρχης και γνωρίζεις καλύτερα τον τρόπο. Όμως αν αφήναμε στην άκρη τα καταγραμμένα, ίσως θα μπορούσαμε να απογράψουμε γρήγορα τα υπόλοιπα...

— *Κάμε υπακοή!* Η ακαταστασία και η *επισεσυρμένη* γραφή ταιριάζει σε εσάς τους γραμματικούς, που αντιγράφετε βιαστικά και μόνο για τον εαυτό σας τα σοφά σας κείμενα ή έστω κάποιο έγγραφο. Αν θέλεις όμως να λέγεσαι και να είσαι πραγματικός καλλιγράφος, οφείλεις να γράφεις όπως έγραψαν οι παλαιότεροι τα Ευαγγέλια και τα άλλα ιερά βιβλία – οι νέοι δεν τα καταφέρνουν το ίδιο καλά πια. Η ταχυγραφία πολεμά τον χρόνο, αλλά η καλλιγραφία αντέχει τις δοκιμασίες του. Ξεκίνα, λοιπόν, και στήσε ένα βιβλίο με όλα όσα βλέπεις στη βιβλιοθήκη.

Τα λόγια του εκκλησιάρχη δεν έλεγαν να βγουν από τη σκέψη του Νείλου καθώς απομακρυνόταν από τη βιβλιοθήκη κατευθυνόμενος προς το μικρό κελλί του. Και δεν τον άφησαν να ησυχάσει όλη τη νύχτα. Ναι, όπως κάθε σχεδόν μορφωμένος άνθρωπος της εποχής του, συνήθιζε να γράφει βιαστικά και πρόχειρα, αν και γνώριζε και την όμορφη στρογγυλή γραφή των κωδικογράφων. Ήταν όμως η ταχυγραφία εκείνη που αγαπούσε· στην καλλιγραφία δεν ήταν ποτέ καλός και δεν θα γινόταν. Άλλωστε, και στο μοναστήρι για την ταχυγραφία του ήταν χρήσιμος, στις καθημερινές γραμματειακές ανάγκες, όσο κι αν ο Σάββας τον πίεζε να εξασκηθεί και στην τέχνη της αντιγραφής βιβλίων, μιας και υπήρχαν λίγοι τέτοιοι εργοχειράριοι, που με την εργασία τους όμως έφερναν χρήματα στη μονή. Θα προτιμούσε να είχε αναθέσει σε εκείνους την απογραφή ο εκκλησιάρχης.

Με τις σκέψεις αυτές αποκοιμήθηκε και με τις ίδιες ξεκίνησε, νύκτα ακόμη, για το Λυχνικό στο καθολικό. Όμως, ίσως επειδή απόψε περισσότερο σκεφτόταν παρά προσευχόταν, ίσως και για κάποιον άλλο λόγο, δεν ξέρει

8. Δηλαδή όταν πέθανε.

ακριβώς ποιο, βρέθηκε τελικά όχι ακριβώς στο καθολικό, αλλά δίπλα, στο μικρό σκοτεινό παρεκκλήσι του οσίου, εκεί που πριν από λίγα χρόνια οι πατέρες είχαν τοποθετήσει τη σαρκοφάγο του. Έμεινε εκεί μόνος με τους προβληματισμούς του για πολλή ώρα, ψάχνοντας ένα λόγο για να συμβιβαστεί με την πραγματικότητα. Δεν τα κατάφερε.

Η σημερινή Βιβλιοθήκη της Μονής του Θεολόγου (φωτ. Ζήσης Μελισσάκης).

Την επόμενη ημέρα, μετά τη Λειτουργία και την τράπεζα, βρέθηκε στη βιβλιοθήκη της μονής, κοντά στο καθολικό, το μέρος όπου συνήθιζε να περνά αρκετό από το χρόνο του. Μικρός χώρος, προφυλαγμένος και χωρίς πολύ φως –άλλοι τον θεωρούσαν αποθήκη για τις παλιές περγαμηνές–, όμως με πόση γοητεία! Λίγα ξύλινα έπιπλα με ράφια για τα ξαπλωτά τοποθετημένα βιβλία και *ειλητάρια*⁹, κάποιο άλλο για τα παλαιά έγγραφα της μονής, ένα τραπέζι και κάποιο κάθισμα. Η ανθρώπινη παρουσία μάλλον σπάνια και σύντομη εδώ μέσα, αφού οι περισσότεροι που αναζητούσαν κάποιο βιβλίο για

9. Πρόκειται για την παλαιότερη μορφή βιβλίου, ένα ενιαίο φύλλο πολύ μεγάλου μήκους (αποτελούμενο από πολλά άλλα ενωμένα), τυλιγμένο σε ρολό, χωρίς σελίδες και βιβλιοδεσία.

την ψυχική τους ωφέλεια συνήθως το δανείζονταν στο κελλί τους. Έπειτα για τα χειρόγραφα της καθημερινής λειτουργίας υπήρχε κατάλληλο ερμάριο στο καθολικό, τα βασικότερα τα κρατούσαν και στα παρεκκλήσια της Παναγίας και του οσίου, ενώ και ο καλλιγράφος που έψαχνε αντίβολο¹⁰ για την εργασία του θα το μετέφερε στον χώρο που εργαζόταν. Ετούτο το μέρος μπορούσε να γοητεύσει μόνον τον λόγιο, που διψούσε για πραγματική μελέτη, με ανάγνωση και σημειώσεις, και τέτοιος ήταν ο Νείλος. Μόνο που τώρα δεν βρισκόταν εδώ για να βυθιστεί στα αγαπημένα του κείμενα, αλλά για να τα καταγράψει –λες και δεν τα ήξερε– και μάλιστα καλλιγραφικά. Ανούσια και βαρετή τού φαινόταν αυτή η δουλειά, σαν τα βιβλία ξαφνικά να έχαναν όλες τις λέξεις τους, εκτός από τους τίτλους.

Ας είναι όμως. Κάπως απρόθυμα κατέβασε από το ράφι έναν κώδικα και τον στερέωσε στο μικρό αναλόγιο, επάνω στο τραπέζι. Έπειτα δίπλωσε στα δύο τέσσερις μεγάλες κόλλες περγαμηνής, από εκείνες τις λεπτές και στυλπνές, τις πανάκριβες, που έφερνε το πλοίο της μονής από την Κωνσταντινούπολη για τους καλλιγράφους, και βάζοντας τη μια μέσα στην άλλη σχημάτισε ένα τετράδιο¹¹. Ξεφυσώντας, κάθισε, ακούμπησε τα φύλλα στα γόνατά του και, αφού έξυσε με τον σουγιά το καλάμι και το βούτηξε στο μελάνι, έκανε να ξεκινήσει να γράφει.

Όμως σταμάτησε προτού καν ολοκληρώσει την πρώτη λέξη. Ο εκκλησιάρχης ζητούσε έναν πλήρη και καλλιγραφημένο κατάλογο των βιβλίων, αλλά ο Νείλος ως γραμματικός καταλάβαινε πως οι τόμοι έπρεπε να καταγραφούν με κάποια σειρά και όχι όπως ήταν στοιβαγμένοι τυχαία στα ράφια· διαφορετικά θα γνώριζαν μεν για πάντα τον θησαυρό τους, αλλά δύσκολα θα εύρισκαν κάθε φορά αυτό που ζητούσαν. Διότι μπορεί οι τίτλοι των κωδίκων να ήταν γραμμένοι με μελάνι στην τομή των φύλλων τους, κατά τη συνήθεια, αλλά πόσες φορές δεν χρειάστηκε τόσο ο ίδιος όσο και οι άλλοι φιλαναγνώστες πατέρες να τους ψάξουν σχεδόν όλους μέχρι να βρουν αυτό που αναζητούσαν.

«Καθόλου κακή ιδέα», σκέφτηκε και σηκώθηκε να βάλει τα βιβλία σε τάξη, χωριστά η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη, χωριστά οι μεγάλοι Πατέρες

10. Πρωτότυπο, από το οποίο θα αντέγραφε το έργο που ήθελε.

11. Ο συνηθέστερος πυρήνας ενός χειρόγραφου βιβλίου –που αποτελούνταν από πολλά τετράδια–, αντίστοιχο του σημερινού τυπογραφικού δεκαεξασέλιδου.

της Εκκλησίας, σε ένα μέρος τα της Λειτουργίας, σε άλλο τα μουσικά, αλλού τα νομικά και αλλού τα της *έξωθεν παιδείας*¹², οι αρχαίοι συγγραφείς, οι φιλόσοφοι, οι ποιητές... Και καθώς κάμποσα είχαν χάσει τους τίτλους τους –μάλλον από το χέρι κάποιου ευλογημένου ανακαινιστή που πριόνισε στην άκρη τα φύλλα για να τα ομορφύνει πριν τα ξαναδέσει– ο Νείλος βάλθηκε να τα ανοίγει ένα προς ένα και να τα ξεφυλλίζει, να τα χαζεύει, και να που σιγά-σιγά η δουλειά άρχισε να αποκτά ενδιαφέρον. Τώρα τα χειρόγραφα έμοιαζαν να ξαναβρίσκουν τις λέξεις τους, ο λόγιος μοναχός μελετούσε ολοένα και μεγαλύτερα κομμάτια τους και σε λίγο σημείωνε και σκέψεις του στα περιθώρια· γιατί ποτέ κανείς δεν μπόρεσε να σταματήσει αυτήν την «κακή» συνήθεια, όσες κατάρες κι αν πρόσθεσαν στα φύλλα τους οι αγανακτισμένοι κάτοχοι των βιβλίων.

Η πνευματική αυτή απόλαυση θα μπορούσε να κρατήσει όλη την ημέρα, αν δεν τη διέκοπτε, μετά από αρκετές ώρες, η ξαφνική είσοδος του Σάββα που ήλθε να ρωτήσει για την πρόοδο του έργου. Τι απογοήτευση! Στη θέση των λημμάτων ενός προχωρημένου και καλογραμμένου καταλόγου έβλεπε μόνο ένα μισοτελειωμένο βιβλ, και αυτό μισοξυσμένο από το μαχαιράκι του Νείλου, για να διορθωθεί όταν θα τελείωνε με την κατάταξη των κωδίκων.

«Κύριε ελέησον! Αυτό μόνο κατάφερες τόσες ώρες;».

Οι εξηγήσεις του νεαρού μοναχού δεν στάθηκαν ικανές να τον κατευνάσουν. Ασφαλώς χρήσιμη η κατάταξη των τόμων, όμως δεν ήταν αυτό το ζητούμενο. Η καταγραφή έπρεπε να προχωρήσει και να τελειώσει. Έπειτα γνώριζε καλά το πάθος του Νείλου για μελέτη και δεν θα το άφηνε με κανένα τρόπο να γίνει αφορμή ανυπακοής. Ανυπακοής; Καλά είναι τα γράμματα, όμως η ψυχή δεν έρχεται πρώτη; Για μια στιγμή προβληματίστηκε.

Η ώρα ήταν περασμένη και ο Εσπερινός θα άρχισε σε λίγο. Οι δύο άνδρες βγήκαν σιωπηλοί από τη βιβλιοθήκη τραβώντας προς το καθολικό. Αλήθεια, κανείς τους δεν ήξερε τι ακριβώς έπρεπε να διώξει από την ημέρα που έφευγε και τι να ζητήσει για εκείνη που ερχόταν.

Νωρίς το επόμενο πρωί η κοινή τράπεζα της μονής ήταν, όπως πάντα, ευκαιρία για πλούσιες συνομιλίες μέσα στην απόλυτη σιωπή, που διατάρασσε μόνον η αργόσυρτη φωνή του αναγνώστη. Μέσα από βουβά στόματα, πίσω

12. Τα μη χριστιανικού περιεχομένου.

Αποψη της Μονής του Θεολόγου (φωτ. Ζήσης Μελισσάκης).

από σκυμμένα πρόσωπα και μπροστά στις απίστευτες διηγήσεις μοναδικών αγίων ανθρώπων, που εξιστορούσε το ανάγνωσμα, βλέμματα διασταυρώνονταν για να ανταλλάξουν νέα, ιδέες, σχόλια, συναισθήματα. Ο εκκλησιάρχης καθισμένος, όπως έπρεπε, κοντά στον καθηγούμενο δεν φαινόταν να έχει διάθεση για συζήτηση με κανένα, παρά μόνο με τις σκέψεις του. Διότι το συνηθισμένο αυστηρό ύφος του έκρυβε ακόμη την αμφιβολία της προηγούμενης ημέρας. Στην άλλη άκρη ο νεαρός Νείλος πάλευε με τη δική του αμφιβολία, για την ημέρα που ερχόταν όμως εκείνος.

Η εργασία στη βιβλιοθήκη παραμέρισε κάθε προβληματισμό. Έχοντας προλάβει να ολοκληρώσει μία ικανοποιητική κατάταξη αρκετών τόμων, ο Νείλος ξεκίνησε σήμερα χωρίς αναβολή την καταγραφή. Επάνω στη χθεσινή κόλλα με τη μισοτελειωμένη λέξη προέταξε με κόκκινο μελάνι τίτλο ξεκάθαρο – *Της Παλαιάς Διαθήκης βιβλία έχοντα μόνον το κείμενον*– και ξανάρχισε από εκεί που είχε μείνει: *Βιβλίον...* Αλήθεια τι βιβλίον; Τι είχε να πει για το χειρόγραφο που είχε μπροστά του, στημένο στο αναλόγιο του τραπεζιού; Τον Ιησού του Ναυή είχε γραμμένο μέσα του και τους Κριτές και τα τέσσερα των Βασιλειών, όμως αρκούσαν άραγε αυτά; Κι αν υπήρχαν και άλλα τέτοια βιβλία –σίγουρα θα υπήρχαν– πώς θα τα ξεχώριζαν από ετούτο; Για μια στιγμή μόνον αναρωτήθηκε, αφού ο εκκλησιάρχης ήταν από την αρχή σαφής: «Ό,τι βλέπεις γράψε το σε ένα βιβλίο».

Βιβλίον, συνεπώς, *έχον τον Ιησούν*, τους Κριτάς και τα τέσσερα των Βασιλειών. Τελείωσε και σηκώθηκε να φέρει το επόμενο. Όμως τελικά επέστρεψε με άδεια χέρια και για λίγο έμεινε να κοιτάζει την περιγραφή του. Αυτό μοναχά έβλεπε επάνω στο αναλόγιο; Όχι, έβλεπε και πολλά φύλλα περγαμνής γραμμένα, ραμμένα και στερεωμένα στις ξύλινες σανίδες των εξωφύλλων. Ωστόσο, ψυχή των βιβλίων είναι το κείμενο και η ψυχή είναι που έχει αξία· όλα τα άλλα απορρίπτονται ως φθαρτή ύλη. Κάθε τόμος ετοιμότητας της βιβλιοθήκης –αφήνουμε στην άκρη τους θύραθεν παιδείας– αυτό έγραφε· και κάθε μοναχός με αυτήν την πεποίθηση περίμενε την οριστική απαλλαγή του από το σώμα. Και όμως ο Νείλος ένιωθε τώρα το σώμα των βιβλίων να τον δεσμεύει όπως η σάρκα δεσμεύει τον άνθρωπο. Γιατί δεν ήταν όλα ακριβώς τα ίδια και αν ήθελε να τα ξεχωρίζουν, έπρεπε να περιγράψει και την υλική τους υπόσταση· εκτός εάν γινόταν να τα διαβάσει όλα για να διακρίνει τις άπειρες μικροδιαφορές τους στο χειρόγραφο κείμενό τους. Από την άλλη, «θες να γίνω κι εγώ σαν εκείνους τους επαγγελματίες κωδικογράφους που νοιάζονται μόνο για την καλή περγαμνή, για τα όμορφα γράμματα και για την περίτεχνη βιβλιοδεσία χωρίς να καταλαβαίνουν τι γράφουν;» σκέφτηκε.

Το πρακτικό πρόβλημα της καταγραφής έπαιρνε πλέον διαστάσεις περιπίου θεολογικές και ο Νείλος ήταν μεν λόγιος, αλλά το ανήσυχο πνεύμα του αναζητούσε δρόμους παντού, σε θρησκευτικά και μη αναγνώσματα. Σώμα ή όχι, δεν μπορούσε να αγνοήσει την εμφάνιση των κωδίκων. Έξυσε, λοιπόν, βιαστικά όσα είχε γράψει μέχρι εκείνη τη στιγμή και ξανάρχισε, γράφοντας αυτή τη φορά όλα όσα έβλεπε: *Βιβλίον μικρόν σωματών* –έτσι συνήθιζαν να λένε την περγαμνή– *έχον τον Ιησούν*... Το σώμα βρισκόταν μπροστά του και δεν το απέφευγε πλέον. Σύντομα, μάλιστα, ανακάλυψε ότι έβλεπε και άλλα πράγματα που έπρεπε να γράψει στο βιβλίο του: *Έτερον βιβλίον μονόκαιρον*, δηλαδή γραμμένο με μικρά γράμματα¹³, για να ξεχωρίζει από άλλα με κεφαλαία, όπως εκείνο το παμπάλαιο βιβλίο του Ιώβ, με τις πολλές εικόνες· *Βιβλίον βαμβακηρόν*¹⁴, με λίγα λόγια χάρτινο, διότι εδώ και πολλά χρόνια κάποιιοι είχαν φέρει από την Ανατολή χαρτί, αν και λίγοι ακόμη το χρησιμοποιούσαν· *Βιβλίον ... ημφιεσμένον από τομαρίου*,

13. Σε αντίθεση με τα παλαιότερα χειρόγραφα βιβλία, που ήταν γραμμένα με κεφαλαία.

14. Δηλαδή από χαρτί βομβύκινο, με μαλακή, βαμβακερή υφή. Πρόκειται για το παλιότερο είδος χαρτιού στο Βυζάντιο, με αραβική προέλευση.

αφού τα ξύλινα εξώφυλλα τα είχαν ντύσει με δέρμα, κατά τη συνήθεια. Και σύντομα οι κώδικες της Παλαιάς Διαθήκης έδωσαν τη θέση τους σε αυτούς της Καινής, όπως εκείνο το παλιό πολυτελέστατο Ευαγγέλιο, με τα φύλλα βαμμένα με πορφύρα και τα γράμματα από χρυσό μελάνι· πραγματικά σπάνιο. Και έφθασε αργότερα και στους τόμους με έργα των Πατέρων της Εκκλησίας, και δεν ξέχασε ασφαλώς αυτόν του Γρηγορίου του Θεολόγου με την εντυπωσιακή διακόσμηση, που όλοι στο μοναστήρι γνώριζαν ότι είχε γραφεί στην Καλαβρία· *βιβλίον μέγα* αυτό...

Επί δύο ημέρες ο Νείλος κατέγραφε με κάθε λεπτομέρεια βιβλία. Καθένα το εξέταζε προσεκτικά και για αρκετό χρόνο, ώστε να είναι βέβαιος πως δεν θα υπήρχε περίπτωση να συγχέεται με κάποιο από τα άλλα. Αλλά και ο κάλαμός του ακολουθούσε τον συνήθη ταχύ του ρυθμό, χωρίς όμως να έχει φθάσει ιδιαίτερα μακριά, αφού κάθε τόμος απαιτούσε μεγάλη προσοχή. Προσπαθούσε, βέβαια, να γράφει τακτικά και με ωραία γράμματα, αλλά δεν μπορούσε να αποφύγει τη συνήθειά του να συντομογραφεί συχνά συλλαβές και ολόκληρες λέξεις¹⁵. Άλλωστε κανείς δεν απέρριπτε τις συντομογραφίες –οι καλύτεροι καλλιγράφοι τις χρησιμοποιούσαν– αρκεί να ήταν κατανοητές από όλους. Όταν όμως στο τέλος της δεύτερης ημέρας κατέφθασε και πάλι ο Σάββας για να ελέγξει αν η απογραφή προχωρούσε σύμφωνα με τους ορισμούς του, τα μικρά αυτά ατοπήματα απλώς προστέθηκαν σε ένα μεγαλύτερο –ούτε καν το είχε προσέξει έως τότε ο Νείλος– και προκάλεσαν το νέο ξέσπασμα του εκκλησιάρχη.

«Νείλε, ο Θεός να με συγχωρέσει, όμως αυτές οι τρεις κόλλες που βλέπω είναι η καλογραμμένη απογραφή των βιβλίων; Τι καλλιγράφος θα γίνεις, όταν ξεχνάς να χαρακώσεις τα φύλλα σου προτού ξεκινήσεις; Δες τις αράδες που έγραψες πόσο λοξές είναι και πόσο άνισα απέχει η μία από την άλλη. Έπειτα με τόσες συντομογραφίες, και μάλιστα πρόχειρες και ακατανόητες, ούτε εσύ δεν θα μπορείς να τις διαβάσεις. Φαίνεται ότι και πάλι η προσπάθειά σου αναλώθηκε σε άλλα, τα οποία δεν χρειάζεται να αναζητήσω».

15. Βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής γραφής (και αργότερα των ελληνικών τυπογραφικών χαρακτήρων) μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα ήταν το πλήθος των τυποποιημένων συντομογραφιών, που συχνά αντικαθιστούσαν γράμματα, συλλαβές ή και ολόκληρες λέξεις.

Η σιωπή, από τις σημαντικότερες αρετές κάθε καλόγερου, ήταν αυτή που επικράτησε στη συνέχεια. Ο νέος μοναχός έσκυψε το κεφάλι και ο εκκλησιάρχης απογοητευμένος αποχώρησε, αφού πήρε τα φύλλα και τα τοποθέτησε μαζί με άλλα άχρηστα, που κατά καιρούς έκοβαν σε λωρίδες και χρησιμοποιούσαν σε μικροεπιδιορθώσεις φθαρμένων κωδίκων. Ήταν φανερό ότι η απογραφή δεν θα συνεχιζόταν.

11 Ιουνίου 1180 μ.Χ.

Το παρόν γραφέν παρ' εμού του χωρικού και αμαρτωλού Νείλου αφιέρωσα εν τη μονή της Πάτμου¹⁶.

Το γέρικο χέρι του Νείλου σταμάτησε να γράφει και άφησε στο τραπέζι τον κάλαμο. Είχε τελειώσει την αφιέρωση και του δεύτερου κώδικα, αυτού με τους ύμνους στην Παναγία και τον Ιωάννη τον Θεολόγο, και έμεινε για λίγο να την κοιτάξει. Ας είναι κι έτσι, σκέφθηκε. Ένα τόσο δα μικρό και εύχρηστο Ευχολόγιο και ένα βιβλίο με ύμνους είναι πάντα χρήσιμα στο μοναστήρι, όσο κι αν δεν είναι από τα καλύτερα σε μια τόσο λαμπρή βιβλιοθήκη. Ο καθηγούμενος και πρόσφατα πατριάρχης Ιεροσολύμων Λεόντιος –συνομηλικός του, τον θυμάται από τότε– τον είχε ευχαριστήσει θερμά για αυτά τα δώρα. Γνώριζε, βλέπεις, καλά την αξία του Νείλου, αλλά και την πίκρα του που δεν έγινε ποτέ μεγάλος καλλιγράφος. Αλήθεια, τι να απέγιναν εκείνα τα μισοτελειωμένα φύλλα; Ασυναίσθητα έστριψε το βλέμμα προς το μέρος που έβαζαν τότε τις άχρηστες περγαμηνές, αλλά δεν είδε τίποτε εκτός από ένα ακόμη έπιπλο με βιβλία. Χαμογέλασε, ξανάπιασε τον κάλαμο και συμπλήρωσε στην αφιέρωση:

Ουχ ως μη έχουσα τοιούτον. Πού γαρ άλλη πλέον έχει και γραμματικούς και καλλιγράφους μονή; Μηνί Ιουνίω ια΄, ινδικτιώνος ιγ΄, έτους, χηη¹⁷.

Γύρω στα 1750 μ.Χ.

Στα μοναστήρια ο χρόνος έχει τη δική του υφή. Μπορεί να μη γνώρισε ποτέ αυτούς που πέρασαν από εδώ πριν από σένα, αλλά νιώθεις κάθε μέρα την ανάσα τους· στις πέτρες που συνταίριαξαν για να κτίσουν και θες δε

16. *Εγώ ο άπειρος και αμαρτωλός Νείλος αφιέρωσα το παρόν βιβλίο, που έγραψα ο ίδιος, στη μονή της Πάτμου.*

17. *Όχι επειδή δεν είχε κάτι τέτοιο. Άλλωστε ποια άλλη μονή έχει περισσότερους γραμματικούς και αντιγραφείς χειρογράφων; 11 Ιουνίου του έτους 6888 (= 1180 μ.Χ.), 13η ινδικτιώνα.*

θες θα κοιτάζεις όσο ζεις· στις εικόνες, που προσκυνώντας τις άθελά τους λέρωσαν με το κερί τους, και θα προσκυνάς και θα λερώνεις και εσύ· στο χώμα που έσκαψαν για να φυτέψουν και να τραφούν και από το ίδιο θα φας κι εσύ· και, αν είσαι τυχερός, σε αυτά τα λίγα ασήμαντα που έγραψαν και κανείς δεν θα τολμήσει ποτέ να σβήσει ή να πετάξει, όσο άχρηστα και αν είναι, και κάποια μέρα τυχαία θα πέσεις επάνω τους.

«*Ευλόγησον, πάτερ Αθανάσιε. Το πρωί αδειάσαμε κάτι παλιές αποθήκες και μέσα στα άλλα βρήκαμε κι αυτές τις άχρηστες κόλλες. Εσύ που παλεύεις να ανακαινίσεις χειρίσια και σταμπίσια*¹⁸ βιβλία, μπορεί να σου φανούν χρήσιμες».

Εκκλησιάρχης της μονής ο Αθανάσιος, δεν τον είχε δει ποτέ κανείς να κάθεται χωρίς να κάνει κάτι. Πολλές οι υποχρεώσεις του διακονήματός του –ήταν και τα πολυάριθμα μετόχια τους σε όλο το Αιγαίο και Ιόνιο–, αλλά εκείνος πάντα αναζητούσε περισσότερα. Τα τελευταία μάλιστα δέκα χρόνια είχε βαλθεί να συντηρήσει τα παλιά βιβλία. «Η σχολή λειτουργεί στο νησί από το 1713¹⁹, πάνε κοντά σαράντα χρόνια», συνήθιζε να λέει, «αλλά θα έχει πάντα ανάγκη από βιβλία». Ανέβαινε, λοιπόν, τα βράδια στον μεγάλο χώρο επάνω από τον νάρθηκα, εκεί που περισσότερο από έναν αιώνα τώρα φυλάσσονταν τα βιβλία, και περνούσε ώρες προσπαθώντας να δέσει κάποιο παμπάλαιο χειρόγραφο, να μπαλώσει τα χάρτινα φύλλα κάποιου άλλου που τα είχαν φάει τα ζώφια, να ενισχύσει τα τετράδια ενός τρίτου που κόντευαν να διαλυθούν.

Έτσι και απόψε, είχε βάλει κάτω έναν περγαμινό «Χρυσόστομο»²⁰ και του ξανάφτιαχνε το δέσιμο. Τα φύλλα που μόλις του είχε φέρι ο δόκιμος τα έβαλε στην άκρη μαζί με άλλα που μάζευε, αλλά δεν άργησε να τα ξαναπιάσει, όταν έφτασε να προσθέσει μερικά παράφυλλα στο τέλος του τόμου. Διάλεξε από τη στίβα τέσσερις κόλλες παλιάς γραμμένης περγαμηνής, στο μέγεθος περίπου που ήθελε, τις δίπλωσε στα δύο και έκανε να τις ράψει στο σώμα του κώδικα. Πώς του ήρθε και σταμάτησε να χαζέψει λίγο τις δυσανάγνωστες λέξεις που ήταν γραμμένες με κόκκινο επάνω τους; *Της Παλαιάς Διαθήκης βιβλία έχοντα μόνον το κείμενον...* Σημειώσεις θα 'ταν

18. Δηλαδή χειρόγραφα και έντυπα.

19. Πρόκειται για την Πατμιάδα Σχολή.

20. Ένα χειρόγραφο με φύλλα από περγαμινή, που περιείχε έργα του αγίου Ιωάννου του Χρυσόστομου.

κάποιου παλαιού αδελφού που κόπιαζε να μορφωθεί. Γύρισε έπειτα στο τέλος τους και με δυσκολία διέκρινε μια άτεχνη μονοκονδυλιά²¹:

† *Σάββας ταπεινός ιερομόναχος τάχα και εκ...*²² Το υπόλοιπο είχε πλέον σβησθεί από τον χρόνο.

Επιλογή βιβλιογραφίας

Περισσότερα για τον Νείλο βλ. Μητροπολίτης Ρόδου Σπυρίδων, Κώδιξ Απολλώνων, *Ευχαριστήριον. Τιμητικός τόμος επι τη 45ετηρίδι της επιστημονικής δράσεως και τη 35ετηρίδι τακτικής καθηγεσίας Αμιλκα Σ. Αλιβιζάτου*, Αθήνα 1958, σ. 439-448.

Τα σημειώματα του Νείλου στους δύο κώδικες που αφιέρωσε στη μονή της Πάτμου έχουν δημοσιευθεί στο: Α. Κομίνης, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακών κωδίκων. Πρόλογος* Δ. Α. Ζακυθηνού, Αθήνα 1968, σ. 10-12, πίν. 16, 17.

Αναλυτική ιστορία της μονής της Πάτμου στο: Έρα Α. Βρανούση, *Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών. Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου. Α': Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, σ. *3-*116.

Για την αρχιτεκτονική, τις τοιχογραφίες και τα κειμήλια της μονής της Πάτμου βλ. το λεύκωμα: *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου. Γενική εποπτεία* Α. Δ. Κομίνης, Εκδοτική Αθηνών 1988.

Ζήσης Μελισσάκης

21. Λέξη –ή και ολόκληρη φράση– με όλα τα γράμματά της ενωμένα μεταξύ τους (γραμμένη με μια συνεχή κίνηση του χεριού, δηλαδή με μια κονδυλιά).

22. *Ο δήθεν ταπεινός ιερομόναχος και εκ...* (δηλ. εκκλησιάρχης) Σάββας. Πρόκειται για τυπική μορφή υπογραφής βυζαντινών μοναχών.

